

Статистика кількості трудоднів, вироблених в колгоспах України за 1932–1937 рр., суха і дуже абстрактна. Вона не враховувала щоденних фіскальних акцій хлібозаготівельних комісій, пограбувань з боку влади через систему різних обмежень натурального і грошового змісту колгоспного трудодня. Так, у 1932 р. на одного працездатного колгоспника припадало 115, у 1933 р. — 143, у 1934 р. — 146, у 1935 р. — 174, у 1936 р. — 176, у 1937 р. — 188 трудоднів⁹⁸. У голодні 1932–1935 рр., коли переважна більшість колгоспників взагалі не отримувала хліба на зароблені трудодні, а тим, кому пощастило одержати по 500 грам, селянська родина не могла повноцінно харчуватися, а відтак і жити. У 1936/37 р. п'ята частина колгоспників мала до 50 зароблених трудоднів, від 50 до 100 — 15–16%, а більше 400 трудоднів — лише 5,6%⁹⁹. На Чернігівщині у 1936 р. видавали на трудодень 1,6 кг, у 1937 р. — 3,3 кг, на Полтавщині натуральна видача залишалася без суттєвих змін протягом двох років — 2,8 кг, а в південних областях видача на трудодень у 1937 р. зменшилася до 3 кг. Якщо у 1936 р. до 1 кг видавали 12,2%, то у 1937 р. — 2,8% колгоспів, від одного до двох кг — відповідно 30% та 13,9%, по 4–5 кг зросло з 44% до 54%, понад 4 кг також спостерігалось збільшення з 14,2% до 30% колгоспів¹⁰⁰. Навіть за умови 3–4 кг, виданих на трудодень, 20% колгоспників отримували до двох центнерів за рік перебування в колгоспі, а пересічна врожайність становила тоді 8–9 ц з га, тому мотивація трудової діяльності була умовною, а робота в колгоспі примусовою. Заробленого і навіть виданого хліба на колгоспні трудодні, враховуючи норми харчування людей, утримання худоби і сівби та натуральні повинності, катастрофічно не вистачало. За такої «оплати праці» соціально-побутові умови життя були нестерпними. Отже, трудодень вважався економічною формою оплати праці в колгоспах, а організаційно — трудовою повинністю колгоспників, тому що нарахування відбувалося за наслідками виконання норм виробітку кожним працюючим, хоча до середини 30-х рр. практикували так званий їдоцький принцип.

4. Повсякденні «червоні валки»

Термін і явище «червоні валки» припадають на кінець 20-х рр. Тоді влада застосувала так звані «надзвичайні заходи» по вилученню селянського хліба шляхом організації обозів з гужового чи автомобільного транспорту. Червоними їх називали тому, що вони символізували виконання державних хлібозаготівельних планів, приурочених до чергової річниць жовтневого перевороту. «Червону валку» очолювало місцеве партійно-радянське керівництво, увінчувало портретами більшовицьких вождів, політичними гаслами та прапорами. Для партійно-радянської номенклатури «червоні валки» означали політично-ідеологічне дійство з елементами культової обрядовості та більшовицької символіки (свято першого снопа, перев'язаний червоними стрічками житній сніп). Їх спорядженням займалися уповноважені райвиконкомів, голови сільських рад, колгоспів, а п'ятиденки, місячники, квартальними по відвантаженню реквізованого чи «добровільно» зданого зерна — становили організаційні форми виконання селянами натуральної повинності.

Обсяги хлібозаготівель лише засвідчували інтенсивність функціонування «червоних валок» в українських селах. До їх спорядження долучалися високопосадовці шляхом встановлення державного хлібозаготівельного плану. Наприклад, В. Молотов, головуючи на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 грудня 1927 р., визнав цілком реальним план хлібозаготівель в Україні в обсязі 265 млн пудів¹⁰¹. Він особисто керував акціями по вилученню селянського хліба, тиснув на республіканське керівництво. 27 квітня 1928 р. В. Чубар, перебуваючи у Москві, запевнив союзний уряд в тому, що Україна, «...згідно з нашою розкладкою по округах», готова збільшити план з 265 до 277 млн пудів¹⁰². Його виконання відбувалося з використанням карально-репресивних заходів (штраф, конфіскація майна, самообкладання, доведення плану до двору, висилка «куркулів», арешти). Серед каральних форм згадувалися й «чорні дошки», але їх наприкінці непу не застосовували, хоча окремі елементи (позбавлення кооперації промтоварів) траплялися, але без оточення сіл, крім «бунтівних». Примусові методи тероризували селян, а план вважався виконаним лише тоді, коли його «вивершили» усі соціально-економічні сектори одночасно, про що свідчить «розверстання» 10 млн пудів у червні 1928 р.¹⁰³ За 11 місяців 1927/28 р. було вивезено «червоними валками» 257 млн пудів, виконавши 97% річного плану¹⁰⁴. Зимомою 1928 р. загинуло від морозів 4,5 млн десятин жита та пшениці, тобто половина засівної площі в Україні, особливо пшениці: 87% площі в степових районах та загалом в УСРР — 70,3%¹⁰⁵. Сподівання на те, що зернові культури оживуть у квітні-травні, не виправдалися, відтак пересівати було запізно. Втрати зернових вирізнялися за природничо-географічними районами: на Поліссі загинуло 7%, на Правобережжі — 19%, на Лівобережжі — 25%, в Степу — 85,6% озимини¹⁰⁶. Весною 1928 р., як наслідок функціонування «червоних валок», у південних районах з'явилися селянські родини, які «буквально голодують»¹⁰⁷. Селяни масово скаржилися на брутальне ставлення до них хлібозаготівельних комісарів, які очолювали валки. Але в українському селі кінця 20-х рр. виникла фіскальна форма масового вилучення селянського зерна, яка набула виразних ознак політичної обрядовості. За нею проглядалася позаекономічна складова. «Червоні валки», які стали функціональною частиною повсякденного життя кожного села, сприймалися негативно селянами, однак з кожним роком їх руйнівна діяльність розширювалася, поповнювалася новим арсеналом репресивних методів.

Заготівлі тривали від жнив до жнив, а уповноважені кожного тижня та місяця доводили план до селянського двору, вимагали його термінового і невідкладного виконання. Через «червоні валки», які тягнулися від сіл до районних центрів та «зсипних пунктів», влада спілкувалася з основними виробниками сільськогосподарської продукції — селянами, але діалог виявився монологом у вигляді директив, конкретних завдань для кожного селянського двору. Неврожай 1928 р. був очевидним, тому стосунки між владою і селянами, враховуючи загрозливу ситуацію, мали б бути поблажливими. Однак в кремлівських кабінетах проблема вирішувалася не на користь людей. Одні пропонували скасувати «надзвичайщину», інші визнавали її «об'єктивну необхідність». «Коли б не вжили січневих заходів, — наголошував С. Косіор у липні 1928 р., — то мали б не лише хлібну кризу, а й кризу народного господарства»¹⁰⁸. Голова Раднаркому

СРСР О. Риков поділяв думку українського партійного вождя, підкресливши складність ситуації, за якої доводилося «...з двох лих (а не благ) вибрати менше, і, як мені здається, ми зробили правильно, вибравши лихо, якого завдають надзвичайні заходи, а не загальну кризу цілого народного господарства»¹⁰⁹. Недорідний 1928 р. лише заохочував прихильників карально-репресивних заходів (В. Молотова, А. Мікояна, Й. Сталіна, В. Куйбишева) до терору проти селян, але у формі заготівельного плану, виконання якого позбавляло селян засобів існування, руйнувало господарство, звичний уклад життя. За перший квартал 1928/29 р. мали заготовити 50 млн пудів, а вивезли «червоними валками» 30 млн пудів. Ніхто не зважав на те, що у 1927 р. врожай зернових становив 1 млрд 33 млн пудів, а їх валовий збір у 1928 р. — лише 742 млн пудів¹¹⁰. Кремлівські мрійники, незважаючи на цю обставину, вимагали збереження обсягів і темпів хлібозаготівель. Так, В. Куйбишев, виступаючи зі звітом ВРНГ на XI Всеукраїнському з'їзді рад у травні 1929 р., висловив подив: чому Україна, яка була житницею усієї країни, заготовила у 8 разів менше порівняно з 1927 р.¹¹¹ Якщо у 1927 р. Україна посідала 41,2%, то у 1928 р. — 15% союзного обсягу хлібозаготівель¹¹². Це дуже обурювало самого Сталіна. «Нереальність плану» для селян, навіть за врожайного 1927 р., визнавав секретар Первомайського окрвиконкому Д. Коротченко¹¹³.

Дискусія довкола питання про доцільність чи недоцільність продовження «надзвичайних заходів», яке точилася в політбюро ЦК ВКП(б) та на пленумах партії у 1929 р., вирішувала зміст і форму повсякденного життя села, тобто бути чи не бути «червоним валкам», «чорним дошкам». Зокрема, М. Бухарін, виступаючи на квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), вимагав скасування «надзвичайних заходів», які не вирішували зернової проблеми, а лише призвели до того, що «...у нас з'явилися нелегальні хлібні ринки, хліб інколи продають в лісах з-під поли і т.д.»¹¹⁴. На пленумі спалахнула жорстка перепалка між М. Бухаріним та Й. Сталіним стосовно «надзвичайщини». Перший вважав, що вона уже «переросла в нову політичну лінію», стала звичною для заготівельних органів, але ненависною для селян. Сталін був обурений тим, що Україна весною 1929 р. заготовила лише 26–27 млн пудів, відтак намагався продемонструвати власну політичне бачення соціально-економічних відносин на селі. «Хіба наша партія коли-небудь висловлювалась принципово проти застосування надзвичайних заходів щодо спекулянтів і куркульства, — зухвало говорив Сталін, — хіба у нас немає закону проти спекулянтів?»¹¹⁵. Отже, репресивна сутність «червоних валок» залишилась, відтак вони стали невід'ємною складовою соціально-економічних відносин в українському селі, зловісним явищем його повсякдення у 30-х рр. Обсяги заготівель зерна, встановлені вищим партійним керівництвом, не були формальною статистикою, а швидше показником соціальної напруги, тому що примусове вилучення хліба, яке відбувалося протягом місяців, порушувало хлібно-фуражний баланс кожного селянського та колективного господарства. Відтак гуркіт «червоних валок» сільськими вулицями був смертоносним. План до двору перетворився на системну натуральну повинність, а невиконання хлібозаготівельного завдання поширювалося на іншу продукцію. Навіть організаційно-адміністративна процедура вилучення селянського хліба набула в українському селі атрибуту його суспільного життя.

Байдужість партійної верхівки та заподатливість уповноважених призвели до чергового голоду весною 1929 р. Зокрема, у доповідних записках ДПУ УСРР фіксувалися факти масового голодування селян у Зінов'євській, Кременчуцькій, Первомайській, Херсонській округах. В одній із записок зазначалося, що «...в с. Нова Прага опухла сім'я біднячки Коновалової, в Бобринському районі у більшості бідноти хліб витрачено в березні місяці; в сільрадах Червона Долина, Федорівка, Нова Бабанка, Малокаховка, Априлівка, Буховицька відсоток голодуючого бідняцтва сягає 70%; у Висовському районі не мають хліба 753 господарства із загальною чисельністю їдців 2938»¹¹⁶. Селяни, виснажені голодом, масово помирили. Для них «червоні обози» стали «валками» смерті, а зв'язок між вилученням хліба заготівельними бригадами та померлими від голоду село відчуло у рік «великого перелому». Селянський двір опинився під їхнім прицілом, а річні плани, доведені до нього, трансформувалися у хлібозаготівельну повинність, яка руйнувала економічні основи сімейно-побутового функціонування. Так, селянин М. Беліков, що мешкав на хуторі Богданівна Ізюмської округи, маючи 20 десятин землі та 8 душ, засіяв весною 1928 р. близько 12 десятин, але озимина майже повністю загинула, тому загальний врожай становив 600 пудів зерна основних культур. Весною 1929 р. він засіяв 140 пудів, витратив 160 пудів на утримання худоби та харчування родини, а решту, тобто «лишки», здав хлібозаготівельним органам. «25 травня комісія по самообкладанню, — скаржився він 14 серпня 1929 р., — не рахуючись з тим, що я усі лишки вивіз, запропонувала мені вивезти ще 280 пудів протягом триденного терміну, а згодом збільшила цю кількість до 600 пудів. Безумовно, я, за відсутності зерна-хліба, фізично був неспроможний виконати пропозицію, відтак комісія приступила до опису та продажу мого майна з торгів... У мене було продано з торгів і залишено за комуною «Українка» все моє майно. Починаючи від єдиного житла — будинку та усіх підсобних будівель, предметів побуту, навіть до бочки, і завершуючи як мертвим, так і живим реманентом, геть до останньої конячини і корови. Так само без суду у мене відібрано усі земельні угіддя без будь-якої законом передбаченої підстави»¹¹⁷. Він, та його непрацездатна дружина, шестеро дітей віком від одного до 14 років — залишились без майна, житла, харчів. Для них «червоні валки» стали вироком, котрий зруйнував усталений побут та загалом уклад життя. Подібні випадки траплялися у кожному селі. Хуторянин не знав, що Україна на 1 листопада 1929 р. відвантажила 227 млн пудів, але він усвідомлював інше: виконання ним індивідуального плану до двору зруйнувало його сімейно-трудоий уклад життя, залишило голодними дітей, перетворило господаря-власника на жебрака.

Хлібозаготівельна повинність, зовнішніми атрибутами якої були «червоні валки», лягла непосильним тягарем на селянські господарства. На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), який обрав сільське господарство України експериментальним полем здійснення колективізації, С. Косіор хизувався тим, що колгоспи мали 45%, а великі — 60–70% товарності зернової продукції, а «...в цьому році тов. Мікоян від наших колгоспів отримав хліба не менше 20 млн»¹¹⁸. Загалом з врожаю 1929 р. було вивезено до «зсіпних пунктів» 310 млн пудів, з них колгоспно-радгоспний сектор дав 33 млн пудів¹¹⁹. Карально-репресивний механізм хлібозаготівель, апробований у 1928–1929 рр.,

перетворив життя селян на суцільний страх. Вилучення зерна, яке розпочиналося одразу після першого зв'язаного та обмолоченого снопа, тривало до нових жнив, супроводжуючись репресіями та конфіскацією майна. Селянська родина побоювалась невиконання хлібозаготівель та вердикту сільської ради про конфіскацію. Особливо переймалися заможні верстви села, соціально та політично «неблагонадійні» (колишні вояки армії УНР, учасники повстанських загонів початку 20-х рр. та «волинок» 1928–1929 рр.), тому що вони ставали «експертниками», тобто оподаткованими за твердими ставками.

Врожай першої колгоспної весни 1930 р. видався найвищим за усі попередні 10 років, а виконання хлібної повинності Україною досягло рекордного обсягу — 477 млн пудів, з них від колгоспів надійшло 130 млн пудів¹²⁰. Отже, сталінська концепція перетворення колгоспів на соціалістичні «фабрики зерна» не спрацювала тоді, позаяк до «червоних валок» колгоспи вивезли лише четверту частину заготовленого в Україні хліба. Колгоспники вважали вирощений ними хліб колективною власністю, тому почали виявлятися серед них «сепаратистські» настрої. Так, 21 серпня 1930 р. Наркомзем УСРР доповідав ВУЦВКУ про те, що в «...колгоспах помічаються, безперечно під впливом куркульської агітації, такі думки, що колгосп — це не частина соціалістичного сектора, що має певні зобов'язання перед пролетарською державою, а лише селянське об'єднання, яке цілком самостійно встановлює свої взаємовідносини з державою»¹²¹. У деяких колгоспах траплялися випадки «самочинного» розподілу хліба. Зокрема, в артілі «П'ятирічка» Чубарівського району на Запоріжжі колгоспники самостійно встановлювали норми споживання хліба: для непрацездатних віком до семи років — 15 пудів на особу; від 7 до 14 років — 18 пудів; дорослим працездатним та непрацездатним по 22 пуди¹²². Дбаючи про майбутній урожай, правління таких «самоуправних» колгоспів створювали насінневі, фуражні та страхові фонди. Партійне керівництво десяти районів одержало за подібні дії місцевої влади догану та попередження. Адміністративний тиск на колгоспи посилювався, а примусова система хлібозаготівель торкнулася їх безпосередньо. Наприклад, 14 грудня 1930 р. 25-тисячник Ю. Чорний, котрий очолював правління артілі «Спільна праця» Іванівської сільради Гришинського району Артемівщини, писав до ВУЦВКУ таке: «Слід сказати, що проти плану хлібозаготівлі минулого 1929 року при однаковій врожайності, у цій 1930 році план дано на 300% більше. План хлібозаготівлі давався адміністративно: «Приймайте, хоч не хочете». Доказувалося документально по умолотних документах, що план нереальний, що в разі його виконання колгосп залишиться на півроку незабезпеченим як худоба, так і люди, і все-таки план не переглядався»¹²³. Він п'ять разів використав слово «план», яке виявилось ключовим, а процедура виконання драматичною з трагічним фіналом для селян. Станом на 24 грудня 1930 р. його виконання становило на Поліссі 96%, на Лівобережжі — 99%, на Правобережжі — 97%, в Степу — 87%, а колгоспами — 90,2%, індивідуальним сектором — 89,2%¹²⁴. Райони, які повністю розраховалися з державою за обсягами річних планів, продовжували виконувати завдання по окремих культурах, відтак повинність набула рис замкненого ланцюга, з якого не було виходу.

Колгоспи, колгоспники, селяни стали зерновими донорами держави, які вивозили хліб на «зсіпні пункти», ніби здавали кров для хворого, але тим самим знекровлювали власні родини. Держава фактично привласнила їхній хліб, позаяк не купувала, а насильно забирала через організацію «червоних валок». Весною 1931 р. в СРСР було заготовлено близько 20 млн т хліба, з якого на частку України припадало понад 7 млн т¹²⁵. «Куркульсько-заможні господарства» відвантажали до її комори 1,7 млн т, а «українські куркулі» здали 0,6 млн т¹²⁶. Колгоспи України вивезли «червоними валками» 3,3 млн т, що становило 34% республіканського річного плану¹²⁷. Виконуючи щоденні, п'ятиденні, подекадні, місячні, кварталні, річні плани заготівель, правління колгоспів та селянські родини стали їх заручниками, а сільські ради виряджали з сіл «червоні валки» — символ приреченого на смерть колгоспного селянства. Підводи з хлібом прямували до залізниць та елеваторів, а протягом другої половини 1931 р. в селах почали голодувати люди.

Збір зернових у 1931 р. становив 17,7 млн т, з них колгоспи виростили 10,6 млн, селяни 5,8 млн, радгоспи 1,3 млн т¹²⁸. Уперше за два роки масової колективізації колгоспний сектор став основним виробником зернових культур. Хлібозаготівельна кампанія відбувалася тоді під гаслом «Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм», з використанням «конвеєрного здавання хліба з-під молотарок державі» та за підтримки спеціальних «ударних транспортних бригад», які вивозили зерно до «зсіпних пунктів». Молотарки працювали від десяти до 23 годин на добу. Самочинний вивіз хліба від молотарки до колгоспної комори вважався виявом «безгосподарності», а до «червоних валок» — показником ударництва та соціалістичної свідомості. Нові форми безперешкодного вивезення колгоспного зерна «сприяли» тому, що 20 жовтня до заготівельних пунктів надійшло 4,4 млн т хліба, з них 1,1 млн т селянського, хоча Укрколгоспцентр визнав цей показник недостатнім¹²⁹. Рівень виконання хлібозаготівельних планів, судячи з інформації від 383 районів, виявився наступним: 42 райони досягли 40% виконання, 99 районів — від 41 до 60%, 166 районів — від 61 до 85%, 52 райони — від 86–99%, 24 райони — від 100% і більше¹³⁰. Інформаційні зведення про виконання хлібозаготівель, терміни «хлібний фронт», «боротьба за соціалізм», «спротив саботажників», «куркульська аген-тура», якими рясніли газети, нагадував фронтові зведення, тому що заготівельні загони справді вели війну з селянами, позбавляючи їх хліба, продуктів харчування, житла.

Для українського села, крім «червоних валок» та «конвеєрів», новим явищем сільського повсякдення стали «буксирні бригади», діяльність яких підвищила градус соціальної напруги. Вони створювалися з ініціативи редакції газети «Правда». Буксирні бригади формувалися з партійців, комсомольців, комнезамів на чолі з представником місцевого органу влади, які «допомагали» відстаючим колгоспам виконувати хлібозаготівлі, курсуючи від села до села, від колгоспу до колгоспу в межах району, виявляючи ями з прихованим селянським хлібом, розкриваючи факти «куркульського саботажу», супроводжуючи «червоні валки» до залізниць. Так, 20 жовтня 1931 р. в селах України діяло 2075 буксирних бригад «допомоги» колгоспам та 2569 бригад для підтягування заготівельних завдань одноосібного сектора. Створювалися також жіночі буксирні

бригади, шефські бригади та 1907 транспортних бригад по вивезенню хліба. Буксирними бригадами, за даними 75 районів, було організовано 459 «червоних валок», які доставили 20289 т хліба до «заготпунктів»¹³¹. Наприклад, колгоспники Карлівського району, відзначаючи День колективізації та врожаю, вивезли завдяки «буксирам» 13 жовтня 1700 центнерів, а 15 жовтня 900 центнерів хліба¹³². У жовтні 1931 р. колгоспи Тираспольського району мали 14 міжрайонних буксирних бригад, діяльність яких була для селян «батальйонами смерті», тому що після їхніх чисток вони залишалися без засобів існування. Саме буксирні бригади виявили в артілі «Червоний партизан» Солонянського району 24 т хліба¹³³. Буксирники вишукували «таємні зерносховища», перетрушували соломку, знаходили необмолочені копи. Зокрема, в Мартинівській сільраді Охтирського району буксирні бригади з'ясували, що індивідуальний сектор виконав лише половину плану, тому вдалися до подвірного обходу господарств та забрали 700 пудів прихованого «куркульського зерна», яке зберігалось у колгоспників¹³⁴.

Діяльність буксирних бригад спонукала селян Овруцького району взятися за зброю, захищаючи власний хліб від запопадливих буксирників. В інших селах вони забирали хліб, спираючись на підтримку сільських рад. Наприклад, в с. Анополь Тульчинського району Вінничини, у якому було виконано 61% хлібозаготівельного плану, а «твердоздавцями» лише 34%, буксирники та сільська рада «доводили три рази тверде завдання, що послужило поводом для розбазарювання хліба доведенців»¹³⁵. Постійні обшуки селянських хат та клунь, виклик до сільрад, вилучення хліба, конфіскація майна, продаж його на торгах, арешти, виселки — стали соціальними явищами сільського повсякдення, набули фольклорного віддзеркалення та глибоко запали у свідомість селян. Критична соціально-психологічна межа для них наставала тоді, коли господарство залишалося без хліба, худоби, житла, проданих з торгів, вивезених «червоними валками» та «буксирними бригадами». Обсяги хлібозаготівель не були абстрактними статистичними цифрами, а своєрідними барометрами соціальної напруги в українському селі. Кожен господар знав норми споживання та висіву, тому хлібозаготівельний план був для них вироком, виконанням якого запопадливо займалися буксирники, голови сільських рад, уповноважені, шефські і транспортні ударні бригади.

Заготівельна активність буксирних бригад однаково стосувалася колгоспів, колгоспників та селян-одноосібників. «Червоні валки» вивезли близько 5 млн т колгоспного хліба, що становили майже половину його валового збору 1931 р. Одноосібники здали 1,6 млн т, тобто 28% до загального збору зернових, а хлібозаготівлі склали в Україні 39% валового збору¹³⁶. На власні потреби тоді залишилося 11 млн т збіжжя, якого ледве вистачило б для утримання худоби, посіву та харчування селян, але навіть половина вивезеного з колгоспів хліба означала руйнування однієї з галузей — рільництво, тваринництво. Восени 1931 р. колгоспам заборонили створювати насінневі та фуражні фонди до виконання планів, а правління колгоспів та сільські ради не встигали виконувати п'ятиденки, декадники, кварталними, після яких примара голоду стала реальністю. «Червоні валки» спустошували колгоспні комори, а голод виморював села. Селяни скаржилися на свавілля місцевої влади. «Прохаємо Центральну

Виконавчу Раду і ВКП(б), — писали мешканці с. Ерделівки Ф. Мукосій, П. Солопун, К. Солопун, — звернути увагу на нашу жалобу: умираючих з голоду целую деревню, котра звертається до Вас за допомогою. Проробивши все лето в колгоспі й отдавши все зерно до фунта по распоряженію райкома, котрий тепер не вірить, що у нас начали пухнуть з голоду і їсти коней, котрі дохнуть без їжі, і ніхто не зверне уваги на нас, голова сільради послідні фунти забрав й годусе своїх коней, щоб порівнятися своїм виїздом довоєнного часу бувшого пана Склінгера, отакий наш голова Чижика, а коли приїде на збори, то інакше не називася як «гадами». Колись ми вислали всіх гадів, а тепер бачимо, що в нас родяться гади — члени партії, на котрих держава опирається. Просимо ще раз перевірити нашу сільраду і виявити наших ворогів, які довели нас до голодної смерті, бо нас дуже покарано, що ми не можемо допитатись, бо зараз лякає голова висилкою, голову колгоспу погнав в ДОПР, поставив партійного Колесніка, котрий сам утік не знаємо куди»¹³⁷. Фактично вони показали повсякденне життя колгоспного села, абсолютно підвладного сільрадам та уповноваженим по хлібозаготівля. Половина виконаного річного плану вважалася «ганебним відставанням». Наприклад, колгоспи Володарського району виконали 20 січня 1932 р. 87%, одноосібники 51%, «куркульсько-заможна верхівка села» 53%, однак секретаріат ЦК КП(б)У визнав такий рівень планових завдань «опортуністичним ставленням до хлібозаготівель»¹³⁸. За невиконання плану розпускали колгоспи, залишаючи колгоспників без трудовнів. Весною 1932 р., виснажені голодом селяни с. Горби Глобинського району Полтавщини, звернулися з листом до Сталіна за допомогою. «Шановний т. Сталін, — писали вони, — чи є закон радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми, колгоспники, не маємо уже з 1 січня 1932 р. в своєму колгоспі ні фунта хліба. Тепер не тільки Горби, а взяти треба Глобинський і Семенівський райони, де поголовний голод серед народу. Ми, колгоспники, і вирішили спитати — що буде далі? Постає питання. Як ми можемо будувати соціалістичне будівництво народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть, бо ще до врожаю 4 місяці, питаємо, за що ми бились на фронтах: за те, щоб сидіти голодними, що бачити, як вмирають діти в корчах з голоду»¹³⁹.

Десятки тисяч селянських листів надходило до Г. Петровського, М. Калініна, С. Косіора, Й. Сталіна, В. Молотова, але їх майже не розглядали. Економічне переформатування українського села у 1929–1931 рр. зруйнувало не лише сімейно-трудоий уклад життя селян, а й дух опору, тому що розкуркулення, хлібозаготівлі, голод, репресії та ліквідація церков зламали усталену систему моральних цінностей. Голодні селяни думали про виживання, забуваючи про консолідацію та активний спротив. Працююча частина потрапила до рільничих бригад, зазнавши організаційно-функціонального уярмлення, а сільські ради довершували справу соціального покріпачення, нав'язуючи селянам натуральні та грошові повинності. «Червоні валки» та «буксирні бригади» «зачищали» територію українських сіл від хліба.

Якщо 1929–1931 рр. виявилися експериментальними для апробації нових форм масового вилучення зерна та упокорення селян, то 1932–1933 рр. стали смертоносним апогеєм з точки зору їх соціально-демографічних та економічних наслідків. Після «червоних обозів» та «буксирних бригад», які вивозили з сіл

продукти харчування, кутками їздили похоронні бригади, які збирали трупи померлих від голоду селян. За «червоними» продзагонами діяли «чорні підводи» — символічна амплітуда соціального буття українського села періоду голодомору. Вони були реальністю, а не художньо-образним відтворенням сумного повсякдення селян, яке не обмежалося лише 1932–1933 рр., а тривало також протягом наступних років. Злочинне застосування репресивних методів хлібозаготівель протягом грудня 1931 — червня 1932 рр. постає в листах В.Я. Чубаря та Г.І. Петровського до Сталіна від 10 червня 1932 р. Зокрема, голова Раднаркому УСРР не приховував того факту, що в селах «...практикувалася система вилучення в одноосібників хліба повністю, включаючи і насінневі фонди, і майже повне вилучення усього наявного в колгоспах. Навіть у випадку, коли той або інший колгосп виконував планове завдання, він отримував додаткове друге, а нерідко й третє. Траплялися випадки, коли хліб, виданий колгоспникам авансом на трудовні, вилучався бригадами з хлібозаготівель. Таким чином, більшість колгоспів у цих районах залишилась без хліба, без концкормів для робочої худоби, без фондів для непрацевдатних, для учителів і т. ін.»¹⁴⁰. Вичерпна характеристика діяльності «червоних валок» та «буксирних бригад». Привертає увагу визначення «система вилучення», яка стосувалася колгоспів, працевдатних і непрацевдатних колгоспників, селян-одноосібників, сільських педагогів, які протягом шести місяців нестерпно голодували. Внаслідок позбавлення хліба голод охопив населення сто районів, яке весною 1932 р. виявилось «надзвичайно ослабленим», а окремі села у «прямому розумінні розбитими». В українське село, за визначенням В.Я. Чубаря, проникла «психологія голоду», тобто недоїдання, опухання, вживання дохлятини, випадки канібалізму та смерть «на ґрунті голоду» — стали елементами сільського повсякдення в Україні. «В районах, — наголошував він, — відвіданих мною, питання засіву вирішувало тягло. У деяких селах загинуло коней від 50 до 80% від наявної кількості на 1-е жовтня 1931 року. Серед палих значну частину з'їли. Серед залишених живими мали такий стан, що 80–90, а то й 100% не могли виконувати важкої роботи (тягнути плуга, сівалку, навіть підвозити пальне до тракторів). Коні почали гинути восени під час осінньої сівби, вивезення буряків, возіння на цукрові заводи каміння, палива, возіння лісу і т.д. Поганий догляд при бракові концкормів і перевантаженню роботою в умовах осінньої слякоті вивели з ладу не гірших, а кращих коней, тому що на роботу брали кращих»¹⁴¹. Отже, «червоні валки» хлібозаготівель привнесли в українське село соціальний хаос, економічну руїну та голод.

Карально-репресивні методи хлібозаготівель не оминули і селянських господарств, для яких тверде завдання стало індивідуальною «червоною валкою» від двору до сільської ради. «Урожай одноосібників, — інформував союзне керівництво В.Я. Чубар, — збирали та обмолочували на так званих «червоних токах», з яких усе намолочене зерно здавали у заготівлі, а згодом ще доводили тверде завдання «до двору» і, так як це завдання не виконувалось, продавали усе майно, навіть будівлі, хатне майно, взуття, одяг і т.д. У деяких селах продано 20% і більше господарств»¹⁴². Такого свавілля не знала система кріпацтва, яка не руйнувала селянського укладу життя, не створювала умов для голодної смерті. Колгоспники та одноосібники однаково помирили від голоду, тому що їхніми

коморами по декілька разів прокочувалися «червоні валки», «буксирники», комнезами та інша люмпенізована публіка більшовицьких хлібозаготівельних кампаній.

Починаючи з другої половини 1932 р., тобто з нового врожаю, хлібозаготівлі супроводжувалися потворними формами масового вилучення зерна, інших продуктів харчування, стягненням натуральних штрафів, застосуванням карально-репресивних методів. Політбюро ЦК КП(б)У встановило черговий хлібозаготівельний план в обсязі 356 млн пудів¹⁴³, з «розверстаного» по областях, районах, селах, колгоспах. Всеукраїнська партконференція КП(б)У, яка відбулася 6–9 липня 1932 р. за головування В. Молотова та Л. Кагановича, запропонувала основні напрямки та методи його виконання: викривати «...капітулянтів та скигліїв, що вбачають причину труднощів і ускладнень цього року на Україні у великих темпах, у великих завданнях, які вони заздалегідь вважають за шкідливі і нездійсненні»; уникати «...стихийно-зрівнялівського розподілу плану хлібозаготівель без врахувань становища в кожному районі, в кожному колгоспі»; застосовувати до кожного колгоспу «індивідуальний підхід»; спрямовувати боротьбу з втратами; швидко зібрати хліб, не допускаючи перестою; обов'язково скиртувати; організовувати роботу молотарки «від зорі до зорі», унеможливити розкрадання хліба; виступати проти «хижацького передчасного скошування і розтаскування скошеного хліба; створювати постійні бригади для конкретних ділянок поля»¹⁴⁴. Основні види робіт не виконувалися своєчасно, тому що селяни, налякані голодом, залишали колгоспи, а решта була фізично виснажена, позаяк не мала хліба на зароблені трудовні. Колгоспникам не видавали хліба першого обмолоту, а після виконання державного плану, дозволялося авансування, але не більше 20% намолоченого врожаю колгоспу.

Хлібозаготівельна «червона валка» 1932 р. вирізнялася тим, що кожен колгосп мав власне «тверде завдання», відтак будь-яка «кругова порука» не допускалася. 7 липня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) вимагало від республік обов'язкового доведення плану хлібозаготівель до кожного району, колгоспу, МТС, селянського двору, розверставши його до 20 липня для районів, не пізніше 30 липня для колгоспів. Валовий збір зернових становив у 1932 р. 12,8 млн т, а початковий заготівельний план 5,8 млн т. Уряд сподівався засипати до державної комори 3,5 млн т продовольчого хліба (жита 1,4 млн та пшениці 2,1 млн т), а решту становили фуражні та бобово-круп'яні культури¹⁴⁵. План для колгоспів досяг максимуму — 4,8 млн т, тобто на рівні 1931 р., але валовий збір 1932 р. на п'ять мільйонів тон був меншим від попереднього року. Основний тягар хлібозаготівель припав на колгоспи. Зокрема, колгоспи Вінниччини мали відвантажити до «червоних валок» 382 тис т з 639 тис т річного плану для області, а для решти він розподілявся так: для Київщини 301 з 511 тис т, для Харківщини 924 з 1212 тис. т, Дніпропетровщини 1343 з 1442 тис т, Одещини 1284 з 1376 тис т, Донецьчини 553 з 583 тис. т, АМСРР 48 з 69 тис т¹⁴⁶. Отже, колгоспи забезпечували виконання двох третин і вище хлібозаготівельного плану. Вони зібрали у 1932 р. 9,2 млн т хліба, відтак другий рік поспіль у них забирали більше половини, що призводило до порушення хлібно-фуражного балансу господарств, яке завершилося масовим скороченням поголів'я худоби, голодомором в українському селі. 15 липня 1932 р., крім виконання хлібозаготівельного плану,

політбюро ЦК КП(б)У вимагало від колгоспників повернення насінневої і продовольчої позики наданої весною 1932 р. в обсязі 132750 т¹⁴⁷, а наступного дня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило розверстаний Комітетом заготівель при РПО план для колгоспів України в обсязі 4,7 млн т, збільшивши його до 4,8 млн т 21 липня¹⁴⁸. Вісім місяців щоденного масового голодування селян, недосів 2,5 млн га весною 1932 р., застосування репресивних методів хлібозаготівель — засвідчували непомірне бажання влади наповнити «закрома родини», але мізерний врожай перекреслював її сподівання. Реальне надходження хліба з колгоспів на заготівельні пункти у 7 разів відставало від попереднього року. Протягом серпня-вересня колгоспи виконали третину, а у жовтні — лише 45% річного плану хліба заготівель (1,9 млн т). За дві наступних п'ятиденки обсяг заготівель майже подвоївся, тому селяни почали масово залишати колгоспи, рятуючись від голоду самотужки.

22 жовтня 1932 р. для посилення темпів та збільшення обсягів хлібозаготівель в Україну приїхав В.Молотов, але цього разу з «групою товаришів». Його особиста участь в організації хлібозаготівельних «червоних валок» супроводжувалася появою нових репресивних методів. 25 жовтня політбюро ЦК КП(б)У вимагало від обкомів та райкомів партії повного виконання річних завдань, підвищивши темпи заготівель у десятки разів, відтак «червоні валки» справді стали щоденним явищем в українському селі. Партійні органи зобов'язували місцеву владу широко розгортати соцзмагання між колгоспами, селами та навіть одноосібниками за швидке виконання хлібозаготівельних завдань, організовувати «безперервні червоні валки хлібоздавання імені Жовтневої революції». В українських селах з'явилися «соціалістичні колгоспні буксири», тобто колгоспи, які виконували хлібозаготівельні завдання, передавали гужовий транспорт, автомобілі, трактори для «відстаючих» господарств.

Загрозлива ситуація з хлібом, якого не вистачало навіть для елементарного харчування людей, спонукала В. Молотова до зменшення плану для колгоспів на 39 млн пудів, хоча С. Косіор пропонував на 50, а М. Хатаєвич — на 70 млн пудів. «Я висловився за можливість піти на зменшення плану 60–70 млн для того, — наголошував В. Молотов, — щоб залишений план у 165–175 млн пудів замість 235 млн пудів був виконаний безумовно повністю і не зменшувати нічого по мірчуку»¹⁴⁹. 1 листопада 1932 р. Раднарком УСРР розглянув загальний розмір зменшення плану для України на 70 млн пудів, встановивши його остаточно в обсязі 282 млн пудів для усіх секторів, з них для колгоспів 224,1 млн пудів¹⁵⁰. Аукціон хлібозаготівельних планів завершився, але за абстрактними цифрами знаходились конкретні колгоспи, господарства колгоспників та селян-одноосібників, для яких кожен пуд збереженого, прихованого від «буксирних бригад» хліба був рятівним, а вивезений — смертоносним.

5 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У дозволило Наркомюсту УСРР розглядати справі по хлібозаготівлях позачергово, офіційно впровадивши карально-репресивні заходи для вилучення селянського та колгоспного хліба. Селяни, які пережили «січневі заходи» 1928 р., зіткнулися тепер з «листопадowymi заходами» 1932 р., які вирізнялися небувалою агресивністю й жорстокістю. Уповноважені застосовували так звану «товарну репресію», тобто призупиняли постачання селу промислових та продовольчих товарів, якщо вони не

виконували планів. На 15 листопада 1932 р. колгоспи вивезли до заготівельних пунктів понад 1 млн т, а протягом двох тижнів ще 0,2 млн т, тобто четверту частину заготівельного плану¹⁵¹. Репресивний тиск на колгоспи збільшився, відтак зменшувалися шанси на виживання.

18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У видало постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель», перший розділ якої стосувався організації та здійснення заготівель зерна в колгоспах та в одноосібному секторі. Вони мали виконати планові завдання до 1 січня 1933 р., засипавши зерно до насінневих фондів 15 січня. Тому політбюро ЦК наполегливо рекомендувало парторганізаціям: негайно заборонити будь-яке витрачання натуральних фондів в колгоспах, які незадовільно виконували плани хлібозаготівель, здійснити їхню перевірку; надати право райвиконкомам перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натурфонди, а також насінневі фонди, але з дозволу облвиконкомів стосовно кожного з колгоспів; повністю припинити видачу натуравансів в усіх колгоспах, які незадовільно виконували державні плани; повернути хліб, що був розданий на громадське харчування понад норму авансування, зарахувавши до хлібозаготівель; розпочати вилучення хліба в колгоспників, розкраденого в колгоспах під час жнив, обмолоту, перевезення; зарахувати увесь хліб з присадибних ділянок колгоспників до плану хлібозаготівель в рахунок натуральної видачі на трудодні; впровадити натуральні штрафи у вигляді 15-місячної норми здавання м'яса кожним колгоспом, не звільняючи його від виконання хлібозаготівельного плану¹⁵². Застосування перелічених форм і методів масового вилучення зерна в колгоспах знецінювало життя колгоспників, а з іншого боку спростовувало факт добровільних «хлібозаготівель», тому що їх здійснення відбувалося за допомогою репресій — індивідуальних, групових та колективних. При політвідділах МТС створювалися трійки, запроваджувалася посада контролера при молотарках, здійснювався переобмолот соломи, застосовувалася постанова від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності, яку називали законом «про п'ять колосків». Такого розмаїття карально-репресивних заходів не знали усі попередні хлібозаготівельні «червоні валки». Кожен вид «товарної репресії» руйнував економічні основи матеріального забезпечення великих груп населення, створював умови, несумісні з життям. Постанова передбачала використання політично-адміністративних заходів стосовно боротьби з «куркульськими впливом в колгоспах». Тому з метою його подолання дозволялося «...занесення на «чорну дошку» колгоспів, особливо злісно саботуючих здавання хліба по державному плану»¹⁵³. Функціонально «чорні дошки» підсилювали темпи хлібозаготівель, але занесені на них колгоспи та села потрапляли до специфічної соціально-адміністративної резервації. Колгоспи, які ставали «чорними», тобто приреченими на голодну смерть, відчували на собі реальне застосування «товарної репресії»: призупинення заводу товарів; повна заборона державної і кооперативної торгівлі; вивезення товарів з крамниць; призупинення будь-якого кредитування і дочасне повернення кредитів та інших фінансових зобов'язань; очищення від «контрреволюційних елементів та організаторів зриву хлібозаготівель»¹⁵⁴. Подібна форма масової репресії за соціальною ознакою стосувалася районів і сіл, навіть без їх занесення на «чорну дошку»¹⁵⁵, тобто мали ознаки продовольчої блокади українських сіл.

Позбавлення колгоспів хліба шляхом організації «червоних валок» та режиму «чорних дошок» призвидшило виконання річного плану хлібозаготівель. Так, 1 грудня 1932 р. колгоспи Київської області виконали 94%, а з допомогою МТС 109% плану, а за місяць господарства Київської та Вінницької повністю здали хліб до державних «червоних валок», Харківської 86%, Дніпропетровської 70,2%, Одеської 72,9%, Донецької 75,8%, АМСРР 88,6%, а в УСРР 77,6%¹⁵⁶. Отже, чверть колгоспів з населенням близько 5 млн осіб залишалася жити та помирати під «чорними дошками», тому що не виконували плану. За першу п'ятиденку січня 1933 р. Україна досягла 81% виконання річного плану, тому кожний п'ятий колгосп потерпав від застосування «товарної репресії».

Незважаючи на недовиконання державних хлібозаготівельних зобов'язань, Раднаком СРСР затвердив 22 січня 1933 р. черговий план для колгоспів, але з майбутнього врожаю — 881 млн пудів, з них 232 млн пудів для колгоспів України¹⁵⁷. Одночасно було доручено республіканському уряду збільшити засівну площу під зерновими культурами на 1,1 млн га, досягнувши 9,5 млн га, з них 7 млн га в колгоспах¹⁵⁸. Перша половина 1933 р. вирізнялася масовою смертністю сільського населення, але ніхто не наважився скасувати «червоні валки», «чорні дошки», «буксирні бригади», інституту уповноважених «нишпорок», які перетворилися на зброю масового винищення мирного населення шляхом свідомого позбавлення хліба та інших продуктів харчування.

У 1933 р. колгоспи України зібрали 22,2 млн т зернових культур, тобто на 10 млн т більше від попереднього року, а річний план становив близько 6 млн т. У жовтні було заготовлено 4,8 млн т, а до чергової річниці жовтневого перевороту — 5 890 885 т хліба¹⁵⁹. Колгоспи виконали план до двору на 100,7% у листопаді 1933 р. Але існували так звані «відстаючі колгоспи», яких на Київщині було 183, на Чернігівщині — 100, на Донеччині — 460 господарств¹⁶⁰. Їх не звільняли від виконання планових завдань, тому саме вони стали об'єктом особливої уваги «буксирних бригад», організаторів «червоних валок», діяльність яких завершувалася черговим голодом у 1934–1935 рр.

Одноосібні господарства, починаючи з вересня 1932 р., також відчували на собі руйнівну силу молотовських заготівельних методів та форм. Кожен двір підлягав системному обстеженню уповноважених, які примушували селян підписувати контракти на поставку хліба, а в українському селі з'явилися «контрактанти», крім «твердоздавців», «експертників», «саботажників», «ухильників». Селянський сектор, знекровлений колективізацією, хлібозаготівлями, розкуркуленням та свавіллям місцевої влади упродовж 1929–1931 рр., фактично вичерпав власний економічний ресурс. 23 жовтня 1932 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич докоряв керівництву обкомів та райкомів за те, що, крім Вінницької області, «жодна область не дала якого-небудь помітного посилення хлібозаготівель в одноосібному секторі, разом по Україні одноосібники здали на 20 жовтня лише 13 млн 700 тисяч пудів хліба проти плану в 53 млн пудів»¹⁶¹. «Індуси», як тоді називали селян-індивідуальників, спромоглися виконати лише чверть річного завдання. Подібні темпи заготівель хліба селянами не задовольняли уряд, тому РНК УСРР видав 11 листопада 1932 р. постанову «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», а також відповідну інструкцію для центральних і місцевих органів влади. Селянські двори розподі-

лялися на чотири категорії: до першої належали ті, які «...злісно ухиляються від виконання планів хлібоздавання та саботують хлібозаготівлі»; до другої — ті, що «...не виконують плану хлібозаготівель» і «продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку»; до третьої, які не лише ухилялися від виконання, але «проводять пряму підричну роботу проти хлібозаготівель»; до четвертої — у яких «...виявлено закопаній в ямах хліб»¹⁶². До них застосовували наступні репресивні заходи: термінове стягнення хліба за контрактами з одночасним притягненням до судової відповідальності; штраф у розмірі ринкової вартості недовиконаного хлібозаготівельного завдання (без звільнення від зобов'язання здати хліб); позбавлення їх земельних наділів і садибної землі; виселення поза межі району та області на «виселки» суворі судові репресії — арешт, ув'язнення, конфіскація майна, житла тощо. Судові справи розглядалися протягом 5–8 днів безпосередньо по селах на виїзних сесіях народних судів. Сільради стягували штраф, податок, самообкладання, повертали кредити. «Усім одноосібним господарствам, — наголошувалося в постанові, — що ухиляються від виконання хлібозаготівель, треба негайно припинити відпуск промтоварів аж до повного виконання ними хлібозаготівель. Списки таких одноосібників треба вивішувати в крамницях сільпо, держторгівлі й громадських організаціях села»¹⁶³. Перелічені заходи стосувалися також і контрактантів. Фактично репресивними методами та формами здійснення заготівель зерна були охоплені усі соціальні верстви селянства. «Щоб рішуче подолати опір куркульських господарств хлібозаготівлі, — наголошувалося в інструкції, — в усіх випадках невиконання ними твердого завдання хлібоздавання треба негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів, в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області»¹⁶⁴. Селянські господарства опинилися в соціально-адміністративній резервації з мінімальним шансом на виживання.

До одноосібників, які не виконували завдання по контрактації, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. застосовували натуральний штраф — додатковий план м'ясозаготівель в розмірі 15-місячної норми здавання м'яса кожним двором. Штрафували сільради, але погоджували питання з райвиконкомами, особливо про подвоєння ставок. Накладання штрафу не звільняло господарство від виконання плану до двору. Стосовно «куркулів», які ухилялися від хлібозаготівель, передбачалося застосування статті 58 Кримінального кодексу.

Репресивні методи заготівель хліба в селянському господарстві дещо активізували вивезення зерна до зсипних пунктів. Станом на 1 грудня 1932 р. контрактанти здали 31785 т, «самозобов'язники» — 3316 т, «твердоздавці» — 3225 т, а разом було заготовлено лише на Київщині 38324 т, що становило 66,2% річного завдання. В окремих районах селяни перевиконували завдання на 127% (Вище-Дубечнянський), на 105% (Золотоніський), на 122% (Радомишльський), на 149% (Житомирський), на 102% (Розважівський), на 110% (Смілянський), а половину досягли 64 райони¹⁶⁵. До багатьох районів Одеської області, у яких виконання хлібозаготівель було в межах 37–46%, обком дозволив застосування «...товарних репресій та інших заходів рішучого тиску»¹⁶⁶. В області, як зазначалося у щоденнику Л.М. Кагановича, 29 грудня у «...кожному районі знайдено

прихованими 2–3 тис. центнерів хліба», а Харківщина «...повинна здати біля 12 млн пудів хліба, з них 5,7 млн пудів одноосібниками»¹⁶⁷. Контрольовані В. Молотовим та Л. Кагановичем хлібозаготівлі, які супроводжувалися жорстоким ставленням до селян, завершилися для одноосібників Київщини виконання їхніх заготівельних планів, а на Вінниччині 1 січня 1933 р. було виконано 95%, на Чернігівщині — 78,4%, на Харківщині — 76,8%, на Дніпропетровщині — 69,5%, на Одещині — 72,1%, на Донеччині — 76,3%, в АМСРР — 92,6%, а разом в УСРР — 77,4%¹⁶⁸. Отже, чверть селянських господарств залишалася під тиском «червоних валок» та «чорних дошок», не виконуючи плану до двору. «Твердоздавці» помітно знизили темпи заготівель хліба до державної комори, тому що їх першими витрусили «буксирні бригади», застосовуючи режим «червоних токів» та інші форми репресій. 8 січня 1933 р. вони спромоглися виконати 45,2% планового завдання. Сіяти було нічим, тому весною «насінневі фонди» формували за рахунок переобмолоту соломи, перевіювання полови, повернення неправильно виданих авансів та розкраденого хліба, державної позики колгоспам. Отже, приватний селянський сектор «видохнувся», тому чекати від нього чергового дива, навіть стократ застосовуючи репресії та класову риторику, було марно. Селяни у січні 1933 р. не досягли і половини річного завдання. Серед засуджених у січні 1933 р. за невиконання хлібозаготівель селян, «твердоздавці» становили 30%, контрактанти — 70%¹⁶⁹. Вилучення двох третин хліба з врожаю означало приречення селян на голодну смерть. У 1932 р., виснажені голодом селяни, зібрали 2,2 млн т зернових культур, а заготівельні комісії вивезли «червоними валками» 1,6 млн т, тобто 72,2% їх валового збору¹⁷⁰. Отже, «червоні валки» з буксирами залишили селян без хліба, насіння та фуражу для худоби. Наступного року врожай видався кращим — селяни мали 2,7 млн т, а «план до двору» становив 0,9 млн т, тобто третину¹⁷¹, хоча примусові методи вилучення зерна продовжували діяти. Натуральні штрафи набули широкого застосування, а скасування 22 січня 1933 р. контракційної системи заготівель, поповнило когорту «твердоздавців». 6 листопада 1933 р. одноосібники України виконали зобов'язання на 101%, хоча в окремих областях — від ста до 121%¹⁷².

Отже, «червоні валки», тобто організація державних хлібозаготівель в Україні першої половини 30-х рр., особливо протягом 1932–1933 рр., враховуючи обсяги вилученого хліба, методи і форми здійснення та соціально-економічні наслідки в українському селі, нагадували червону більшовицьку навалу. Репресивні заходи стали нормою повсякденної діяльності хлібозаготівельних організацій та місцевої влади, тероризуючи сільське населення, штовхаючи його на голодну смерть. Так, 4 січня 1934 р. П. Постишев відмовив секретареві Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському надати продовольчу допомогу голодуючим селянам області, а в спецповідомленнях заступника голови ДПУ УСРР З. Кацнельсона від 15 лютого 1934 р. згадувалися десятки районів України, охоплених голодом¹⁷³. Він тривав також протягом першої половини 1935 р., засвідчуючи функціонування системи «червоних валок» в українських селах, які спустошували селянські та колгоспні комори з хлібом. 22 лютого 1934 р. колгоспники далеко поліського села Ключки Народицького району знемагали від голоду, «...виконавши зобов'язання хлібоздачі державі,

засіявши озимий клин 1933 р. на 123% доведеного плану, відрахувавши всі насінневі, страхові та фуражні фонди під весну 1934 року»¹⁷⁴. Принцип доведення плану до двору продовжував діяти, тому колгоспи та селяни перебували під постійним психологічним і фізичним тягарем від діяльності «червоново-лочників» сталінських хлібозаготівель. Так, на липень 1934 р. було встановлено план в обсязі 284201 т, а виконали 250796 т, тобто 88,2% плану, з них колгоспи вивезли 225040 т, радгоспи 65522, а решту одноосібний сектор¹⁷⁵. Весною 1935 р. колгоспники деяких районів Вінницької області, виконавши хлібозаготівельні завдання, зверталися за продовольчою допомогою до місцевої влади¹⁷⁶. Давалися взнаки дострокові виконання та перевиконання хлібозаготівельних планів у 1933 р., тому область потрапила до розряду «відстаючої». 11 липня 1936 р. з колгоспів Вінниччини було списано 84688 т так званого зернового боргу, а з одноосібників 10037 т¹⁷⁷. У вересні 1936 р. на Чернігівщині 74,1% колгоспам було «вручено зобов'язання» з хлібозаготівель, в одноосібному секторі 46%, а на 1 вересня вдалося підписати угоди з колгоспами УСРР на 22,3 млн пудів, з них 14,5 млн пудів на Дніпропетровщині¹⁷⁸. Абстрактні відсотки хлібозаготівельних планів не завжди вичерпно розкривали соціально-економічні наслідки діяльності «червоних валок» та «буксирних бригад», тому що мільйони пудів зерна на «зсіпних пунктах» були власністю держави, а не колгоспів та селян. Хліб не повертався до них, за винятком позики для бурякосіючих колгоспів. Показником ефективності колгоспного ладу був натуральний та грошовий зміст трудодня, а він виявився жалюгідним, тому що основна частина зерна спрямовувалася на виконання державних хлібозаготівельних завдань. Весною 1936 р., судячи з листа П. Постишева до ЦК ВКП(б), колгоспи України видали на один трудодень 2,3 кг зерна, але за грошовою оцінкою вони оцінювалися мізерно — 33 копійки¹⁷⁹. Основною причиною незначного наповнення трудодня він вважав «низьку товарність» колгоспів. Наприкінці 30-х рр. існували норми здавання хліба з одного га — від 1,5 до 2 центнерів, навіть з'явився термін «зернопостачання» тобто обов'язкова повинність. 17 вересня 1937 р. держава «закупила» у колгоспів 2,8 млн т¹⁸⁰, але виконання хлібозаготівельних планів по областях коливалося в межах 4,2% (Чернігівщина) до 33,3% (Одещина), тобто активності не спостерігалось. На 1 січня 1938 р. Україна мала здати 2,8 млн т, а вивезла «червоними валками» 2,7 млн т¹⁸¹.

Отже, в українському селі функціонувала система хлібозаготівельної повинності, яка стосувалася колгоспів, колгоспників та селян одноосібників, бо кожен з соціально-економічних секторів отримував «тверде завдання», тобто хлібозаготівельний план до двору, виконання якого було обов'язковим, про що свідчили адміністративно-примусові форми та методи масового вилучення селянського хліба шляхом організації «червоних валок», «буксирних бригад», «конвеєрної системи», натуральних штрафів тощо.

5. Податкова повинність селян

Становлення та функціонування радянської системи оподаткування, починаючи від скасування воєннокомуністичних принципів на початку 20-х рр., супроводжувалося постійним невдоволенням селян. Перехід від продрозкладки